

Pest, jøder og samfundsorden

Forgiftningsrygter og jødeforfølgelser i forbindelse med den Sorte Død

Michael H. Gelting

Den Sorte Død var den største epidemikatastrofe, der ramte Europa i det 2. årtusind e.Kr. Fra 1347 til 1353 bortrev den måske 40-50 % af kontinentets befolkning. En af samtidens forklaringer var, at pesten skyldtes onde mennesker, som forgiftede drikkevandet. I det Tyske Rige blev dette rygte knyttet til jøderne. Efter at deres skyld var "bevist" ved processer i Dauphiné og Savoyen i 1348, medførte rygten massivt pres fra befolkningen på myndighederne for at få jøderne udryddet.

I artiklen gennemgås eksempler på begivenhedsforløbet i de jødeforfølgelser, som fandt sted i det Tyske Rige i 1348-1349, ligesom pavens tvetydige holdning bliver analyseret. Stillet over for et aggressivt folkekrav havde magthaverne valget mellem at beskytte jøderne og derved risikere at miste deres legitimitet eller at bevare skinnet af deres autoritet ved at ombringe jøderne. Kun de stærkest funderede fyrster og bystyrelser var i stand til at fastholde den første løsning.

Den Sorte Død er det dramatiske navn, som moderne historikere har hæftet på den pestepidemi, der nåede til Vesteuropa i efteråret 1347, og som samtiden blot betegnede som "den store dødelighed", "mandedøden" eller lignende udtryk (Cohn 2002: 104-105).¹ I løbet af knap fem år fra det første udbrud i Messina på Sicilien til vi taber dens spor i de skriftlige kilder efter pestudbruddet i Moskva i 1353, bredte den sig over størstedelen af kontinentet med uhyggelig hast og kraft (Benedictow 2004: 57-224). Der findes ikke nogen form for befolkningsstatistik fra perioden, og

datidens egne skøn over dødelighedens omfang var som regel ganske urealistiske. Fra nogle områder er der dog bevaret kildemateriale, som tillader med større eller mindre sikkerhed at skønne størrelsen af den andel af befolkningen, der bukkede under for epidemien. Det er betegnende for moderne historikers kritiske forsigtighed, at dette skøn tenderer til at være højere, jo bedre kildematerialet er. Skøn for større områder med godt kildegrundlag ligger ofte i størrelsesordenen 40-50 % af befolkningen, punktvis i enkelte tilfælde måske endog højere (Gottfried 1983: 43-77). For nylig har den norske historiker Ole Jørgen Benedictow endog fremsat et endnu højere skøn: en generel pestdødelighed på omkring 60 % af befolkningen (Benedictow 2004: 383). Hans beregninger bygger dog på en række antagelser om omfanget af ikke registrerede pestdødsfald, der ifølge sagens natur er vanskelige at efterprøve (Benedictow 2004: 246-384).

Selv om det befolkningshistoriske kildemateriale for de foregående århundreder er endnu ringere, kan det med sikkerhed siges, at en blot tilnærmelsesvis lignende epidemikatastrofe ikke havde været set i hvert fald i de foregående 600 år siden den såkaldte Justinianske pest, som nåede Middelhavslandene i 541-542, og hvis sidste forekomst i Europa vistnok er omtalt i 767. De første udbrud af den epidemi havde muligvis et lige så katastrofalt omfang som den Sorte Død, og de samtidige beskrivelser af symptomerne har lighed med pesten i 1347-1353, om end det er vanskeligt at foretage en sikker bestemmelse af sygdommen (Biraben 1975: 25-48).

Beretningerne om den Justinianske pest var kendt af 1300-tallets lærde, men de havde ingen mulighed for at erkende, at den kan have haft samme omfang som den epidemi, de selv oplevede (McVaugh 1997: 118). Nok var den europæiske befolkning ved midten af 1300-tallet ikke uvant med epidemier, men der var hverken levende eller historisk erindring om en sygdom af en sådan virulens som den Sorte Død.

Pesten ytrede sig hovedsagelig i to former, som bedst kan beskrives med den pavelige livlæge Guy de Chauliacs ord. I sit store værk om kirurgien indføjede han en digression i afsnittet om bylder i brystregionen, hvori han beskrev sin egen oplevelse af pesten i Avignon – på det tidspunkt pavens residens – i 1348:

Den førnævnte dødelighed begyndte nemlig hos os i januar måned, og den varede i syv måneder. Og den antog to former. Den første varede i to måneder, med stadig feber og blodigt opspyt, og de (patienter) døde inden for tre dage. Den anden varede resten af tiden, ligeledes med stadig feber og bylder og karbunkler udvendig, navnlig i armhulerne og lysken, og de døde inden for fem

dage. Og den var af så stor smitsomhed, i særdeleshed den, som var med blodigt opspyt, at den ene fik den af den anden ikke blot ved stadigt samvær, men også ved et kort besøg,² i en sådan grad, at folk døde uden tjenere og blev begravet uden præster; faderen besøgte ikke sønnen, ej heller besøgte sønnen faderen. Barmhjertigheden var død, håbet var tilintetgjort (McVaugh 1997: 117-118).

I det 20. århundrede var både læger og historikere enige om, at den sygdom, der bredte sig med så voldsom kraft i Europa fra 1347, var endegyldig identificeret og beskrevet som byldepest, en sygdom hvis udforskning begyndte under et epidemisk udbrud i Hong Kong i 1894 (Cohn 2002: 7-24). I de seneste år er der imidlertid rejst alvorlig tvivl om denne diagnose. Faktisk blev identifikationen af den Sorte Død med byldepest allerede anfægtet af bakteriologen J. F. D. Shrewsbury i 1970, men hans mangelfulde beherskelse af historisk metode medførte, at hans kritik blev afvist af historikerne. Samme skæbne blev i første omgang biologen Graham Twigg til del, da han i 1985 genoptog den naturvidenskabelige kritik af identifikationen. Først den amerikanske historiker David Herlihy accept af Twiggs tanker i en posthumt udgivet forelæsningsrække skaffede kritikken indpas i den historiske diskussion (Herlihy 1997: 26-31; Cohn 1997: 3-7).

Selv om de symptomer, der blev beskrevet af Guy de Chauliac og andre samtidige, i det store og hele svarer til byldepest, er der en række træk, som ikke stemmer. Heriblandt ikke mindst den hurtige udbredelse af epidemien i 1300-tallet. Nutidens byldepest er ikke normalt forekommende hos mennesker. Den trives blandt forskellige gnaverarter, hvor dens overførelse fra individ til individ sker indirekte ved bid af lopper, hvis fordøjelseskanal er blokeret af ophobede pestbakterier. En pestepidemi blandt mennesker er afhængig af en forudgående epidemi blandt gnavere, der lever tæt på mennesker, sådan at menneskene bliver udsat for bid af inficerede lopper, når loppernes værtsdyr er døde. Denne komplicerede proces betinger, at sygdommen breder sig langsomt. Heller ikke den høje dødelighed i 1300-tallet lader sig let forene med erfaringerne fra moderne epidemier af byldepest. Skønt byldepest ikke kunne behandles medicinsk før udviklingen af penicillin i 1940'erne, oversteg dødeligheden ved epidemiske udbrud blandt mennesker i Asien (navnlig Indien) i det 20. århundredes begyndelse kun helt undtagelsesvis 2 % af befolkningen. Også den hyppige omtale i 1300-tallet af lungepest – den første af de to sygdomsformer, Guy de Chauliac omtalte – afviger fra erfaringerne i moderne tid, hvor lungepest kun kendes som en sekundær form, der opstår inden for en allerede grasserende epidemi af byldepest, og som er temmelig sjælden.

Meningerne er i øjeblikket delte i forskningen om, hvorvidt middelalderens pest var forvoldt af den samme bakterie som den moderne byldepest, men at dens spredningsmåde og fremtrædelsesformer har været langt mere varierede, end det 20. århundredes pestforskere antog (Moseng 2006); eller den var en endnu uidentificeret og måske ikke længere eksisterende sygdom (Cohn 2002); eller det afvigende mønster i 1300-tallets pest trods alt kan forklares på grundlag af det 20. århundredes forståelse af byldepesten (Benedictow 2004). Det er endnu for tidligt at afgøre, hvem der har ret, men man kan dog måske tillade sig en enkelt, generel betragtning: i takt med at den moderne kulturs udviklingsoptimisme og tro på videnskabens ufejlbarlighed er blevet genstand for stigende tvivl, er det blevet stadig mere indlysende, at nyere medicinhistorikers foragt for middelalderens lægekunst har tilladt dem at foretage vilkårlige udvalg fra 1300-tallets beretninger – de elementer, som stemte med den moderne beskrivelse af byldepest, blev brugt som beviser, mens alle andre elementer blev ignoreret eller bortforklaret. Udfordringen nu må være at nå frem til en forståelse af den Sorte Død, der tillader at gøre rede for alle aspekter af samtidens beskrivelser og navnlig af de beskrivelser, som blev forfattet af erfarne og professionelle iagttagere som Guy de Chauliac.

Angst – og syndebukke?

Det er imidlertid ikke kun i kraft af disse medicin- og befolkningshistoriske problemstillinger, at den Sorte Død påkalder sig interesse. Den enorme dødelighed og den fuldstændige mangel på effektive midler til forebyggelse eller helbredelse skabte et klima af frygt, rådvildhed og magtesløshed, som udgjorde en kolossal belastning for de europæiske samfunds strukturer. Denne virkning indtrådte ikke i det øjeblik, pesten brød ud: fra det øjeblik gik de fleste samfundsfunktioner i stå, og enhver havde nok at gøre med at hytte sit eget skind. Myndighederne var magtesløse, men befolkningen var også magtesløs til at samle sig til protester imod dem.

Anderledes farlig for samfundets sammenhængskraft var angsten forud for pestens udbrud. Skønt epidemien bredte sig med uhyggelig hast, løb rygter om den dog hurtigere. Den skræmte befolkning krævede handling, og de rådvilde myndigheder var ude af stand til at levere den. De spændinger, denne situation affødte, fik afløb på forskellig vis. I denne artikel vil der blive fokuseret på ét aspekt af dette reaktionsmønster, nemlig rygter om at pesten skyldtes en gigantisk giftsammensværgelse og de fatale følger, dette rygte fik for den jødiske befolkning

i det Tyske Rige. Det er en historie, som ikke blot er dramatisk og tragisk, men som også fortæller noget grundlæggende om magtens vilkår i senmiddelalderen.

Når angsten for pesten førte til ombringelsen af en stor del af Tysklands jødiske befolkning, hænger det givetvis sammen med jødernes specielle stilling i middelalderens kristne samfund. Der var et stærkt, latent had til jøderne overalt. Ikke alene udgjorde de i den vestlige kristenhed den eneste anerkendte religiøse minoritet, hvilket stillede dem uden for hele det kristne samfund; takket være de begrænsninger der var lagt på jødernes erhvervsmuligheder og det forbud mod åger, som gjaldt for kristne i forhold til andre kristne såvel som for jøder i forhold til andre jøder, var en af de mest fremtrædende former for kontakt mellem trossamfundene, at de kristne lånte penge til ågerrenter af jøderne. Almindeligt fremmedhad forstærkedes af plagsom økonomisk afhængighed. Denne situation kunne gøre det nærliggende at slutte, at jøderne ganske enkelt var oplagte til at blive tildelt en rolle som syndebukke i den ekstraordinære krisesituation, pesten skabte. Imidlertid viser begivenhedernes forløb, at det ikke var nogen selvfølge, at netop jøderne blev sat i forbindelse med forgiftningsrygterne. Jødernes tilstedeværelse var nøje forbundet med samfundets magtstrukturer, eftersom de kun kunne bosætte sig i det kristne Europa med de lokale herskeres samtykke og beskyttelse, som naturligvis ikke var gratis. Det er i den sammenhæng, jødeforfølgelserne i 1348-1349 skal forstås. Blot at opfatte jøderne som syndebukke ville være at ignorere begivenhedernes politiske dimension.

Frygten for en giftsammensværgelse

Stillet over for en katastrofe som den Sorte Død måtte man i 1348, hvor ondets omfang for alvor blev klart, nødvendigvis søge dets årsag – eller årsager. De svar, der blev fundet på dette spørgsmål, kan inddeles i tre typer: teologiske forklaringer, naturvidenskabelige forklaringer og sammensværgelsesteorier. Ikke overraskende gik de teologiske forklaringer alle ud fra, at pesten var Guds straf over en syndig kristenhed. Når det kom til at bestemme hvilke synder, det var, som i særdeleshed havde vakt Guds fortørnelse, var meningerne straks mere delte, og mere end én prælat benyttede lejligheden til at luften sin specielle kæphest (Horrox 1994: 126-143). Biskoppen af Würzburg mente således, at Guds vrede var forårsaget af folks blasfemiske banden og sværgeren "ved Vor Herre Jesu Kristi sjæl, legeme, hovede, hjerte, blod, død, eller hvilketsomhelst lem" (Jenks 1977: 22-23).

De naturvidenskabelige forklaringer blev leveret af tidens førende medicinske autoriteter med det lægevidenskabelige fakultet i Paris i spidsen. Disse forklar-

ger tog alle udgangspunkt i astrologiske konstellationer, og en usædvanlig ugunstig konstellation i 1345 blev som regel anført som den direkte årsag til, at pesten var opstået et ubestemt, fjernt sted i Asien (Horrox 1994: 158-172). Den nøgterne, stringente og tekniske sprogbrug i redegørelserne gør det tydeligt, at dette ikke var en tilflugt til det okkulte for at forklare noget ubegribeligt. Tværtimod blev himmellegemernes indflydelse i 1300-tallet anset for en del af naturens kræfter, der var tilgængelige for menneskelig analyse og ved en katastrofe af verdensomspændende karakter, måtte man søge forklaringen på det mest overordnede plan.

Den tredje type af forklaringer, sammensværgelsesteoriene, gik alle ud på, at pesten skyldtes et komplot af onde mennesker, som drog rundt i kristenheden og hældte gift i alle de brønde og kilder, hvorfra folk hentede deres drikkevand og eventuelt også i andre næringsmidler.

Den ene type af forklaring udelukkede ikke den anden. Det kan næppe undre, når det gælder den teologiske og den naturvidenskabelige forklaringstype: da himmellegemerne var en del af den skabte verden, måtte også de være underlagt Guds vilje, selv om de lægelige eksperter klogelig afholdt sig fra at udtale sig nærmere om teologiske spørgsmål, som lå uden for deres kompetence (Horrox 1994: 163). Mere overraskende kan det forekomme, at man kunne forene den astrologisk-naturvidenskabelige forklaring med sammensværgelsesteorier. Ikke desto mindre kan man finde eksempler på det (Horrox 1994: 223).

De første vidnesbyrd om sammensværgelsesteorier finder man i Provence i april 1348. Det var altså en forklaring, som opstod hurtigt, endnu mens pesten hærgede i området. Selv om ideen om et komplot var grebet ud af luften – også ifølge mange samtidiges opfattelse – må det siges, at den faktisk lå i luften rede til at blive grebet. Giftmord var ikke nogen ukendt foreteelse på noget tidspunkt i middelalderen, og det var velkendt, at mange naturligt forekommende planter, mineraler m.v. var giftige (Collard 2003). Hertil kommer, at madforgiftninger utvivlsomt har været hyppigt forekommende. Man var ingeniørlunde uvidende om betydningen af god køkkenhygiejne (Heinrich Schipperges i Montanari m. fl. 1984-1986: 2169; Fouquet 1990-1991: 1245), men det var vanskeligt at opretholde den, og tidens konserveringsteknikker, primært saltning, røgning og tørring, var heller ikke altid fuldkommen sikre. Netop det, at man tilstræbte at undgå madforgiftning, medførte, at der let opstod mistanke om en kriminel handling, når det alligevel gik galt. Ethvert pludseligt og uventet dødsfald kunne give anledning til rygter om giftmord.

Det er vanskeligt at sige, hvor stor en rolle denne latente frygt for forgiftning spillede i dagliglivet, men i løbet af det nærmeste hundrede eller halvandet hun-

drede år før pestens udbrud var der sket nogle ændringer i forestillingsverdenen, som havde stor betydning for den måde, hvorpå man tænkte om gift og forgiftninger. Kampen mod de kætterske bevægelser, som i anden halvdel af 1100-tallet havde antaget faretruende omfang navnlig i Sydfrankrig og Norditalien, medførte en øget opmærksomhed på sindelagskontrol og på bekæmpelse af afvigende trosforestillinger. Adfærd, der i tidligere århundreder som regel ville være blevet affærdiget som tåbelige, men betydningsløse udslag af almuens uvidenhed og overtro, blev efterhånden kriminaliseret. Denne udvikling intensiveredes i kølvandet på en række stramminger og nye initiativer på det 4. Laterankoncil i 1215. Samtidig skete der i 1200-tallet nogle skred i den intellektuelle verden, hvor 1000- og 1100-tallets begejstring for at kunne beherske alverdens viden ved hjælp af skolastikkens nye argumentations- og analyseteknikker gradvis overskyggedes af desperation over den fortsatte eksistens af uløselige spørgsmål og paradokser og over uoverskueligheden af at tilegne sig al den viden, der allerede var opsamlet. Nogle intellektuelle søgte tilflugt i magien, som ved okkulte midler skulle skaffe dem den viden, de ikke magtede at erhverve sig ved nok så megen læsning og tænkning (Münster-Swendsen 2004: 360-379, især 377-379). Begge udviklinger førte til en stigende bekymring hos samfundsmyndighederne over udbredelsen af magiske forestillinger, både traditionel, 'folkelig' magi og lærde charlataners hokuspokus. Da nogle former for magi involverede fremstillingen og anvendelsen af forskellige urteafkog, salver m.m., blev giftblanderi i løbet af 1200-tallet i stigende grad forbundet med magiske praktikker (sml. Collard 2003: 24-38). Det er uklart, i hvor høj grad det betød en ændring i forhold til almuens forestillingsverden. Det væsentlige var, at de intellektuelle og magthaverne begyndte at se en ny form for trussel.

Et markant udslag af denne nye frygt for giftblandende troldfolk var en hel serie af celebre gift- og magiproceser i de første årtier af 1300-tallet, navnlig i Frankrig. Flertallet af dem havde politisk karakter, idet fremtrædende enkeltpersoner, ofte gejstlige, blev anklaget for at have forsøgt at forgøre og forgive paven, kongen eller et medlem af kongehuset. Således blev biskoppen af Cahors, Hugues Géraud, i 1317 anklaget, dømt og brændt for at have villet ombringe pave Johannes XXII ved en kombination af gift og magi (Collard 2003: 246, sml. 35 m. fl. st.). Biskop Guichard af Troyes var heldigere: Efter i 1308 at være blevet anklaget for giftmord eller planer om giftmord på stort set hele det franske kongehus og et par andre personer blev han omsider løsladt i 1313 på grund af mangel på beviser (Collard 2003: 204-205, 218, 273).

Et enkelt tilfælde var dog af en anden natur, som gør det direkte relevant for reaktionerne på den Sorte Død. I 1321 opstod der i det sydvestlige Frankrig rygter

om, at de spedalske havde dannet en sammensværgelse med henblik på at forgifte drikkevandet. Spedalskhed var en frygtet sygdom på grund af dens uhyggelige virkninger på patienterne, som i sygdommens fremskredne stadier mistede hænder, fødder, næse og andre ansigtstræk, og som udviklede en stinkende ånde. Patienterne blev holdt isoleret i særlige hospitaler (deraf sygdommens navn). Det var næppe for at forhindre smitte. Sygdommens lave grad af smitsomhed må have fået det til at virke fuldkommen tilfældigt, når den ramte (sml. Touati 1998: 139-151). Snarere var isoleringen af de spedalske i særlige, religiøse samfund et udslag af indbyrdes modstridende, gammeltestamentlige modeller: Påbuddet om at fordrive spedalske fra byerne og opfattelsen af de spedalske som mennesker, der ligesom Job var udvalgt af Gud til særlig prøvelse, og som derfor havde særlig mulighed for at gøre bod i levende live (Touati 1998: 274-280, 188-201). Men da spedalskhedens smitsomhed ikke kunne erkendes umiddelbart, var det også nærliggende at opfatte den som noget endogent, fremkaldt af noget i patienten selv – som et fysisk udslag af en ganske særlig ondskab, der havde bemægtiget sig patienten. Denne synsmåde synes at have vundet frem i løbet af 1200-tallet på bekostning af den bodsorienterede tolkning (Touati 1998: 688-714).

Rygterne om de spedalskes giftsammensværgelse gik overvejende i retning af, at deres mål var at udbrede spedalskheden til hele det raske samfund med henblik på selv at overtage magten i kristenheden. Der blev også udpeget bagmænd: de spedalske handlede ikke kun på egne vegne men også som stråmænd for jøderne. Det var altså et anslag mod hele kristenheden fra kristendommens fjender, man stod over for. Udbruddet af denne kollektive panik synes at have haft en sammenhæng med en folkelig, religiøs bevægelse, det såkaldte "Hyrdekorstog" (*les Pastoureaux*). Frygten antog et sådant omfang, at myndighederne blev nødt til at gribe ind. Mange steder i Sydfrankrig blev de spedalske arresteret og anklaget, og under tortur fremkom der talrige tilståelser, som bekræftede rygterne. De spedalske blev dømt og henrettet på bålet (Touati 1998: 714-735; Nirenberg 1996: 43-68).

Forfølgelsen af de spedalske i 1321 forblev et regionalt begrænset fænomen. Da "Hyrdekorstoget" krydsede Pyrenæerne, slog kongeriget Aragoniens myndigheder hårdt ned på gerningsmændene til de første uroligheder (Nirenberg 1996: 69-92), og i Sydfrankrig synes på den anden side myndighedernes indgreb over for de spedalske at have bragt sindene til ro. Men de spedalskes giftsammensværgelse var endnu inden for mands minde, da den Sorte Død nåede Provence i 1348, og selv om der ikke kan påvises nogen direkte forbindelse, er det sandsynligt, at episoden i 1321 medvirkede til at forme de forestillinger, man dér gjorde sig om pesten.

Sammensværgelsesteorien og jøderne

Det er vanskeligt at danne sig et klart billede af rygtedannelsen i Provence i foråret 1348. En af de første beskrivelser af rygterne om en giftsammensværgelse stammer fra den flamske kannik Louis Heyligen (*Ludovicus Sanctus*), der gjorde tjeneste som kapelmester ved det pavelige hof i Avignon. Den 27. april 1348 sendte han et nyhedsbrev til sine medbrødre i kannikkestiftet Sint Donatiaan i Brugge, hvori han udførligt beskrev pesten og også kom ind på, at forbryderiske mænd var blevet fundet i besiddelse af mistænkeligt pulver og beskyldt for at forgifte brøndene, og at mange blev henrettet på bålet for denne forbrydelse (Horrox 1994: 45). Ganske vist gav Louis Heyligen udtryk for en vis skepsis, men det er tydeligt, at der nu var opstået en sammensværgelsesteori om pesten, og at den havde stærkt tag i befolkningen og i myndighederne. Fra andre kilder ved vi, at tidligere på måneden, i påsken, var det jødiske samfund i Toulon blevet massakreret under optøjer i byen, og det er nærliggende at antage, at årsagen var, at jøderne blev beskyldt for at være indblandet i giftsammensværgelsen (Crémieux 1930: 57-72; Cluse 2002: 226-227). Ikke desto mindre skrev Louis Heyligen intet i sit brev om, hvem de formodede giftspredere var.

Det videre forløb af rygtedannelsen viser også, at det som udgangspunkt ikke var en given sag, at forestillingen om en giftsammensværgelse skulle blive hæftet på jøderne. Allerede den 17. april havde en embedsmand i den sydfranske by Narbonne, André Bénézeit, sendt et brev til bystyret i den katalanske by Gerona, som havde bedt ham om nærmere oplysninger om de rygter om giftsammensværgelse, der cirkulerede. Bénézeit kunne bekræfte, at adskillige mænd var blevet arresteret i Narbonne og andre byer, at de havde været i besiddelse af mystisk pulver, og at de, delvis under tortur, havde tilstået at have forgiftet floder, huse, kirker og fødevarer med pulveret. De anklagede, som blev henrettet under grusomme pinsler, var imidlertid ikke jøder. De var fremmede tiggere, og selv om de tilstod at have fået giften fra bagmænd, var disse bagmænd uidentificerede. André Bénézeit var tilbøjelig til at tro, at det var Frankrigs fjender – dvs. snarest englænderne – der stod bag (Horrox 1994: 222-223).

Det var altså i en mere ubestemt form, at giftspredningsrygtet bredte sig vestpå langs Middelhavskysten. I Katalonien forblev det hæftet på tiggere, og snart konkretiserede man denne frygt for fremmede tiggere til specielt at gå på medlemmer af tiggerbrødreordenerne – dominikanere, franciskanere og andre. Disse omvandrende prædikanter, som levede af almisser, og som ikke var underlagt de lokale, kirkelige myndigheders autoritet, adlød en fjern og ukendt ordensledelse. Det var

en kombination, som gav oplagte muligheder for mistænkeliggørelse, når først rygterne om en giftsammensværgelse var kommet i omløb. I Katalonien nåede mistroen til tiggerbrødrene et sådant omfang, at det i 1348-1349 blev umuligt for ordenernes medlemmer at rejse igennem landet (Nirenberg 1996: 236-237; Lopez de Meneses 1959: 96 n. 10).

Der forekom optøjer og overgreb mod den talstærke jødiske minoritet i Katalonien i forbindelse med pesten, men der er ingen tegn på, at det var fordi, jøderne blev sat i direkte årsagssammenhæng med epidemien. Snarere synes disse overgreb at have været udløst af, at man opfattede tolereringen af jødernes tilstedeværelse som en af de ting, der havde fortørnet Gud. Den verdslige øvrighed greb imidlertid hårdt ind over for angrebene på de jødiske samfund, og myndighederne følte sig heller ikke foranlediget til at følge op på de folkelige rygter om tiggerbrødrenes giftspredning (Nirenberg 1996: 237-246). Den vestlige forgrening af sammensværgelsesteorien om den Sorte Død fik derfor ikke nogen dybtgående virkning.

Anderledes gik det med sammensværgelsesrygtet, da det fra Provence spredtes mod nord. Her koncentrerede mistanken sig hurtigt om jøderne, og rygterne blev taget alvorligt af de verdslige myndigheder. Der foregik spontane massakrer på jødiske samfund rundt om i Provence og Dauphiné fra slutningen af april 1348 og igennem de følgende måneder, og Dauphinés hersker, grev Humbert II, udpegede to kommissærer til at undersøge anklagerne mod jøderne. Akterne fra kommissærernes undersøgelser er ikke bevaret, så de nærmere detaljer om anklager og tilståelser er ukendte, men et bevaret udgiftsbilag viser, at jøderne i den lille by Vizille var blevet fængslet og deres løsøre konfiskeret (Prudhomme 1883: 89-90). Vidnesbyrd fra de nærmest følgende år tyder dog på, at antallet af henrettelser har været begrænset (Prudhomme 1883: 27-36).

Ikke desto mindre er det klart, at der var sket en afgørende ændring. Et helt fyrstendømmes retsapparat var blevet sat i bevægelse for at undersøge påstandene om en jødisk giftmordssammensværgelse, det var formentlig lykkedes at opnå tilståelser, og man må også antage, at sammensværgelsens realitet var blevet stadfæstet ved lovformelig dom. Fra Dauphinés nærmeste nabo mod nord, grevskabet Savoyen, blev der sendt bud til Grenoble for at få afskrifter af procesakterne (Bardelle 1998: 249-250).

I modsætning til Dauphiné er forløbet ganske velbelyst i Savoyen. Blandt andet er det tydeligt, at meningerne var delte i grevskabets øverste, politiske ledelse. Den kun fjortenårige grev Amédée VI var i januar blevet erklæret myndig og havde overtaget den øverste ledelse, men hans tidligere formyndere, grev Amédée III af

Genève og Louis II, baron af Vaud, havde fortsat stor indflydelse. Den unge greve synes at have troet fuldt og fast på jødernes skyld, og han skrev til sine tidligere formyndere og bad dem udpege to kommissærer til at lede en efterforskning, ligesom det var blevet gjort i Dauphiné. Greven af Genève og baronen af Vaud parede imidlertid ikke ordre. I stedet udstedte de et bemærkelsesværdigt dokument, hvorved de erklærede, at da de ikke længere var grevens formyndere, havde de ingen myndighed i denne sag. Man må antage, at de skønnede, at de ikke kunne forhindre processerne mod jøderne, men at de i det mindste ville fralægge sig ethvert personligt ansvar. Deres motiver kan man kun gisne om. De kan have været skeptiske over for rygterne og anklagerne, men formentlig har de også følt sig forpligtet af de beskærmelsesbreve, som Savoyens ængstelige jøder havde erhvervet under deres medvirken blot få måneder forinden (Bardelle 1998: 247-253).

Trods denne interne modstand i grevens råd gik processerne i gang over det meste af de savoyiske besiddelser i løbet af efteråret 1348. Tortur blev anvendt flittigt, og de ønskede tilståelser blev fremtvunget. Ejendommeligt nok synes man, i hvert fald i et par tilfælde, at have foretrukket ikke at lade jøderne henrette ved øvrighedens foranstaltning. I grevskabets hovedstad Chambéry var jøderne fra byen og den nærmeste omegn blevet fængslet på grevens borg. Den 1. december 1348 brød en folkemængde ind i fængslet og massakrerede de fleste af jøderne – hvorefter man straffede de deltagende borgere for dette brud på grevens autoritet (Bardelle 1998: 253-254). Skønt høvedsmanden på borgen Chillon i et brev hævdede, at de jøder, der var fængslet dér, blev henrettet på ordentlig vis (Horrox 1994: 219), er der andet kildemateriale, som viser, at det gik for sig dér på samme måde som i Chambéry: en folkemængde fra nabobyen Villeneuve stormede fængslet og myrdede jøderne, hvorefter borgerne måtte betale en stor bøde (Bardelle 1998: 262). Ganske vist blev de få overlevende fra massakrerne siden lovformelig dømt og for de flestes vedkommende henrettet på bålet, men de to forløb giver en fornemmelse af, at retsforfølgelsen af jøderne i Savoyen til det sidste var præget af en vis vaklen hos myndighederne, som på den ene side var presset af en ophidset folkestemning og på den anden side kunne nære forskellige betænkeligheder, lige fra begrundet tvivl om anklagernes sandfærdighed til bekymring for de videre konsekvenser af at gennemføre en udryddelse af jøderne.

Pavens holdning

På denne tid var der udgået flere advarsler fra kristenhedens højeste autoritet, paven. Den 5. juli 1348 havde pave Clemens VI fornyet bullen *Sicut Judeis*, som stil-

lede alle jøder, der levede i kristenheden, under pavens beskyttelse (Simonsohn 1988: 396). Den 26. september fulgte han op på denne bulle med en specifik ordre, et mandat, til alle gejstlige, hvori han underrettede dem om genudstedelsen af *Sicut Judeis* og beordrede dem til at skride ind over for enhver, der forgreb sig på jøder. Mandatet, *Quamvis perfidiam Judeorum*, lagde ikke skjul på pavens afsky for jødernes stædige afvisning af den kristne tro, men fastslog pavestolens forpligtelse til at beskytte dem. Denne dobbelthed i holdningen mellem dæmonisering og kirkeretlig forpligtelse præger hele teksten. Om anklagerne om giftsammen-sværgelse skrev paven således:

Og skønt Vi ville ønske, at disse jøder måtte blive knust med fordømmelse,³ nærsomhelst de eventuelt måtte være skyldige eller medskyldige i så stor en skændsel, for hvilken man næppe kunne udtænke en tilstrækkelig, passende og streng straf, (så) ikke desto mindre, fordi denne nærmest altomfattende pest ved Guds uudgrundelige dom i alskens egne af verden har hærget og hærger jøderne selv og talrige andre folkeslag, som ikke har kendt til samliv med disse jøder, og det følgelig strider mod al sandsynlighed,⁴ at de førnævnte jøder skulle have været ansvarlige for anledningen eller årsagen til så stor en skændsel, beordrer Vi ved apostolisk skrivelse Jer alle til, at hver enkelt af Jer (osv.) (Simonsohn 1988: 397-398).

Det korte af det lange i pavens argumentation var altså, at han i grunden ikke anså jøderne for at være hævet over al mistanke, men at han fandt, at der forelå afgørende vægtige indicier på deres uskyld. Den afsluttende befaling til gejstligheden mundede ud i en tilsvarende tvetydighed. Efter at have beordret gejstligheden til at bandlyse enhver, som på egen hånd dristede sig til at begå overgreb på jøder, fortsatte paven nemlig:

.... men hvis de (: befolkningen) måtte have nogen klage imod dem (: jøderne), enten vedrørende disse eller vedrørende hvilke som helst andre anliggender, skal de forfølge den i henhold til retsplejen for vedkommende dommere, som vi ved nærværende skrivelse ikke fratager nogen myndighed til hinder for, at de kunne føre sager på retfærdig vis imod samme jøder vedrørende disse eller hvilke som helst andre af samme jøders forseelser (Simonsohn 1988: 398).

Endelig begrænsede paven mandatets gyldighed til ét år. Med andre ord lagde han ikke nogen begrænsninger på de verdslige myndigheders ret til at retsforfølge

jøderne på grundlag af rygterne om forgiftningssammensværgelsen, om end det teoretisk burde have vejet tungt, at paven rent ud erklærede rygterne for aldeles utroværdige. Der er ingen tvivl om, at Clemens VI som den højtuddannede teolog, han var, her ytrede sin oprigtige mening om rygternes absurditet. Den 1. oktober 1348 udstedte han en ny version af mandatet, hvor den eneste ændring var, at han erklærede, at den egentlige bevæggrund for rygterne var, at de kristne skyldte jøderne store pengesummer, og at de dermed blot søgte egen vinding på jødernes bekostning (Simonsohn 1988: 398).

Kernen i det pavelige mandat var imidlertid tydeligt nok ikke så meget at beskytte jøderne, som den var at gribe resolut ind over for ethvert forsøg fra befolkningens side på at gribe til selvtægt og derved undergrave de lovlige øvrigheds autoritet. Snarere end jødernes skæbne var det selve samfundsordenen, som stod på spil.

Jødeforfølgelser og magtkampe

Ser man på det videre begivenhedsforløb, efterhånden som jødeforfølgelserne bredte sig nordpå fra Savoyen til det Tyske Rige, finder man gang på gang dette tema gentaget i talrige variationer.

I efteråret 1348 skete der en væsentlig ændring i forfølgelsernes forløb. Hidtil havde de stort set været ledsagefænomener til selve pestens udbrud. Fra efteråret 1348 løb de forud for epidemien (Haverkamp 1981; Graus 1987: 155-389; Cluse 2002). Efterretninger om de savoyiske jødeprocesser var nået til byerne i det nuværende tysktalende Schweiz og langs Rhinen, og flere af dem sendte bud til Savoyen for at skaffe sig nærmere oplysninger. I et enkelt tilfælde er svaret endnu bevaret. Det kom i form af en fyldig udskrift af retsprotokollerne fra jødeprocesserne på de savoyiske borge Chillon og Châtel-Saint-Denis i september-oktober 1348 (Horrox 1994: 211-219). På dette tidspunkt havde pesten endnu ikke nået de tyske lande, men retsprotokollernes bekræftelse af den jødiske sammensværgelses realitet affødte overalt et voldsomt pres på myndighederne fra den ængstelige befolknings side. Når man nu havde beviser for komplottet, hvorfor skulle myndighederne da tøve med at gribe ind, indtil skaden var sket, og pesten var brudt ud? Der opstod et folkekrav om at få udryddet jøderne som en forebyggende foranstaltning mod pesten.

Myndighedernes reaktioner var lige så varierede, som det politiske landskab i Tyskland var broget. Ganske vist var det Tyske Riges overhovede den tyske konge, men de foregående hundrede års udvikling havde medført en alvorlig svækkelse

af kongens magt. Uden for sine egne, arvelige besiddelser var hans indflydelse begrænset, og den reelle magt var i hænderne på lokale øvrigheder, lige fra stærke, verdslige fyrster som hertugen af Østrig over gejstlige fyrster som ærkebisperne af Köln, Mainz og Trier til autonome byer som Strassburg og Nürnberg og et utal af mindre adelsmænd, der havde opnået autonomi som "rigsumiddelbare", dvs. direkte vasaller under kongen. Det politiske kludetæppe kompliceredes netop i 1348 af, at der var strid om den tyske trone mellem to kandidater, Karl af Luxemburg, konge af Bøhmen, og grev Günther af Schwarzburg – en strid, som først fandt sin endelige afgørelse til Karls fordel i maj 1349. De to kandidater havde nok at gøre med at sikre sig tilslutning i riget og med at slås indbyrdes, og de havde ingen mulighed for at gribe konsekvent ind over for uroen vedrørende jøderne.

Ikke desto mindre var kongen altid en faktor, som man måtte regne med lokalt, når det gjaldt jødernes stilling, for i princippet tilhørte alle jøder i riget kongens kammer, dvs. hans finansforvaltning (Graus 1987: 228-231; Kisch 1949: 129-168). Ethvert overgreb mod jøderne var derfor principielt et overgreb på kongens ejendom, og selv om kongen ikke havde mulighed for at gribe ind i øjeblikket, kunne det medføre risiko for ubehageligheder sidenhen. Under den ophidsede stemning i 1348-1349 var det lokale magtforhold, der var afgørende, men i nogle tilfælde var Karl IV i stand til at slå mønt af jødeforfølgelserne, enten ved (undertiden på forhånd) at disponere over de myrdede jøders ejendom (Graus 1987: 210-212) eller ved (ligeledes undertiden på forhånd) at indgå aftaler med de lokale magthavere, hvorved kongen afstod fra at gøre nogen krav gældende i forbindelse med overgreb på jøderne (Graus 1987: 194-199).

De større, verdslige fyrster havde gennemgående fuld kontrol med situationen, og i deres tilfælde var det fyrstens personlige syn på sagen, som gjorde det endelige udslag. Markgreve Friedrich den Alvorlige af Meissen, landgreve af Thüringen, var overbevist om jødernes skyld, og i februar 1349 lod han alle jøder i sine lande henrette på bålet, hvorefter han skrev til de autonome bystyrer i regionen og opfordrede dem til at gøre ligeså (Graus 1987: 216-217; Haverkamp 1981: 76). De fleste fyrster delte imidlertid pavens skepsis over for rygterne, og de så ikke deres interesse i at tilintetgøre en befolkningsgruppe, som gav dem store, faste indtægter til gengæld for deres beskyttelse. Et karakteristisk eksempel var hertug Albrecht II af Østrig, som i sine østrigske kernelande var i stand til at beskytte jøderne effektivt. Ganske vist foretog en ophidset folkemængde en masse myrdelse på byens jøder, da pesten brød ud i Krems i september 1349, men de strenge straffe, der blev gerningsmændene til del, synes at have afskrækket andre fra at følge deres eksempel (Graus 1987: 224).

De mest interessante begivenhedsforløb finder man i byerne og navnlig i de autonome "rigsstæder". Byerne blev styret af valgte borgmestre og råd, og selv om valgsystemerne var meget langt fra at være demokratiske i nogen moderne forstand og udelukkede størstedelen af byernes indbyggere fra politisk indflydelse, gjorde denne forfatningstype bystyrerne mere sårbare under en akut krise end fyrsterne. Det kan derfor ikke undre, at man i de bevarede byarkiver finder adskillige vidnesbyrd om, at bystyrerne så med stor bekymring på rygterne mod jøderne og den voksende uro i befolkningen.

Der var ikke nogen organiserede nyhedstjenester i 1300-tallet, og et af de træk, der træder klarest frem ved læsningen af de bevarede korrespondancer, er bystyrenes næsten desperate forsøg på at få klarhed over situationen ved at indhente efterretninger fra deres kolleger i andre byer. Fra Würzburg er der bevaret afskrifter af de svar, bystyret fik fra otte andre byer i de tre første måneder af 1349 (Hoffmann 1953: 98-103). De kan ikke have bidraget synderligt til at skabe klarhed. Freiburg im Breisgau skrev, at byen havde brændt alle sine jøder med undtagelse af børn og gravide kvinder, som bad om at blive døbt, men angav ikke, hvilken forbrydelse jøderne var skyldige i. Fulda meddelte, at jøderne dér havde haft til hensigt at myrde den kristne befolkning under søndagsmessen; byens herre, abbeden af Fulda, nægtede pure at tage anklagerne alvorligt, men hans modstand blev overvundet, da en forklædt jøde forsøgte at dolke ham. Man får stærk mistanke om et usmageligt mummiespil, men resultatet blev, som Fuldas bystyre udtrykte det noget eufemistisk, at man havde "straffet jøderne på en sådan måde, at vi ikke har mere at bekymre os om fra dem i denne sag". I Fulda var der altså ikke tale om nogen giftsammensværgelse. Heilbronn rapporterede fra et møde mellem byerne i det Schwabiske Forbund i februar 1349, hvor der ganske vist blev oplæst adskillige breve med referat af jøders tilståelser af deltagelse i giftkomplottet, men bystyret i Heilbronn anså det hele for at være udslag af ondsindet bagvaskelse. Byens fædre må imidlertid have anset dette for at være en risikabel holdning at indtage, for de sluttede deres brev med at bede bystyret i Würzburg om at tilintetgøre deres brev efter læsningen. Oberehnheim (nu Obernai) i Elsass skrev, at jøderne havde forgiftet byens brønde, og at man derfor havde henrettet dem. Breisach oplyste, at en stedlig jøde havde købt gift i Villingen og havde tilstået, at alle jøder var fuldt vidende om giften. Frankfurt am Main berettede, at en borger havde vist akutte forgiftningssymptomer efter at have drukket fra en brønd, og at to jøder havde tilstået at have forgiftet brønden og var blevet brændt. Men kristne og navnlig spedalske var også blevet bestukket af jøderne til at sprede gift; flere var blevet arresteret og havde tilstået, og man mente at vide, at der endnu var fyrr

sådanne agenter på fri fod, og at de spredte gift rundt om i landet. Endelig fastslog Erfurt og Strassburg begge, at de ikke havde kendskab til, at jøderne skulle have begået noget kriminelt, og at de agtede at beskytte dem.

Fire bekræftelser af sammensværgelsesrygtet, én afvigende historie om et planlagt, voldeligt masse mord, og tre afvisninger af anklagerne mod jøderne: Bystyret i Würzburg har ikke nødvendigvis følt sig bedre oplyst efter at have modtaget disse underretninger. Men det må bemærkes, at flere af bystyrerne erklærede sig overbeviste om jødernes uskyld og erklærede sig rede til at beskytte dem.

Det var imidlertid ikke nogen risikofri beslutning. Et andet orienteringsbrev fra bystyret i Köln til dets kolleger i Strassburg vidner om de bekymringer, man gjorde sig. I deres brev af 12. januar 1349 meddelte kölnerne, at skønt de havde iværksat en grundig undersøgelse af beskyldningerne mod jøderne og indhentet oplysninger fra andre byer, havde de ikke været i stand til at fastslå sagens rette sammenhæng. De fortsatte:

Dersom man skulle tillade en ombringelse af jøderne at finde sted i de større byer (hvilket vi er fast besluttet på at forhindre i vores by, hvis vi kan, så længe jøderne findes at være uskyldige i disse eller lignende handlinger), kunne det føre til den slags udskejelser og uroligheder, som kunne oppiske et almindeligt oprør blandt almuen, og sådanne opstande har tidligere ført byer ud i ulykke og ødelæggelse. Under alle omstændigheder er det fortsat vores opfattelse, at denne dødelighed og dens ledsagende omstændigheder er fremkaldt af Guds hævn og intet andet. Følgelig agter vi at forbyde ethvert overgreb på jøderne i vores by på grund af disse flygtige rygter, men at forsvare dem troligt og beskytte dem, som vore forgængere har gjort det, og vi er overbevist om, at I bør gøre ligeså. (...) For skulle en opstand mod jøderne finde sted i Jeres by, lærer erfaringen os, at den med sikkerhed vil brede sig til alle andre stæder og byer. Derfor sømmer det sig for Jer og os og alle de større byer at handle med klogskab og forsigtighed i denne sag, for den mand, som ikke holder et vågent øje med, hvad fremtiden kan bringe, falder ofte i uventet fare (Horrox 1994: 219-220).

Den frygt for den menige befolknings oprør, som anedes igennem de generelle vendinger i pave Clemens' mandat, havde for Kölns bystyre en påtrængende aktualitet. Det virker, som om borgmestre og rådmænd frygtede deres egen bys lavere klasser mere end både jøderne og pesten. Netop i den by, deres brev var stilet til, Strassburg, skulle denne frygt vise sig at være yderst velbegrundet.

Den politiske situation i Strassburg var i forvejen anspændt (Graus 1987: 174-187). Byen havde befriet sig for biskoppens herredømme i 1262, men magten i byen havde derefter været koncentreret i hænderne på et snævert rådsaristokrati. I 1332 havde indbyrdes fejder blandt de ledende slægter tilladt håndværkslavene at tiltvinge sig sæde i byrådet på lige fod med rådsaristokratiet. Hverken biskoppen eller rådsaristokratiet havde imidlertid opgivet håbet om at genvinde deres tabte magt. Desuden var der stigende, almen utilfredshed med byens øverste ledelse. Den udøvede magt var i hænderne på en valgt embedsmand, kaldet *Ammannmeister*, bistået af to borgmestre, og i 1348 var der mange, der fandt, at den siddende *Ammannmeister* Peter Swarber havde tiltaget sig for meget magt og optrådte for egenrådigt. Rygterne om jødernes giftsammensværgelse risikerede at udløse uroligheder, som de utilfredse kunne udnytte til at fremkalde en politisk omvæltning.

Bystyret synes at have forsøgt at forebygge en sådan udvikling ved allerede i august 1348 at henrette seks påståede giftspredere og nedsætte en kommission til at efterforske anklagerne mod jøderne. Samtidig førte man forhandlinger med to af de nærmeste, større byer, Freiburg og Basel, om hvordan man kunne beskytte jøderne, men på grund af den ophidsede almue turde de ikke træffe nogen beslutninger. Bystyret var imidlertid fast besluttet på at holde sig til loven, og da undersøgelseskommissionen ikke var i stand til at finde nogen beviser imod jøderne, blev sagen henlagt. Det fremkaldte straks rygter om, at bystyret var blevet bestukket af jøderne.

Mens dette foregik i byen, holdt biskoppen af Strassburg og de verdslige herskaber i omegnen – som alle var dybt forgældede til Strassburgs jødiske pengeudlånere – et møde i Benfeld i Elsass i januar 1349. De besluttede at udrense jøderne fra hele landskabet. Oplandets små og mellemstore adelsmænd gik derpå i gang med at ombringe deres jøder. Kun Strassburgs bystyre og hertugen af Østrig, som havde betydelige besiddelser i Elsass, stod uden for beslutningen. Biskoppen og det gamle rådsaristokrati var ivrige for at udnytte den voksende frygt og utilfredshed blandt Strassburgs menige befolkning til at gennemføre et kup, og Peter Swarber var opmærksom på faren. "Hvis biskoppen og baronerne får deres vilje i denne sag, helmer de ikke, før de har fået deres vilje i alt andet", skal han have sagt, og han forsøgte at sikre sig ved at opnå tilsagn om støtte fra håndværkslavene.

Håndværkslavene hørte imidlertid til de kredse, hvor frygten for jødernes sammensværgelse var stærk, og den situation vidste biskoppen og det gamle rådsaristokrati at udnytte. Efter et hemmeligt møde i Strassburg den 8. februar 1349 mellem biskoppen og ledende mænd fra rådsaristokratiet lykkedes det dem at få håndværkernes opbakning. Dagen efter samlede byens slagterlav sig uden for

Peter Swarbers hus og krævede højlydt at få deres andel af den bestikkelse, *Ammannmeisteren* havde modtaget fra jøderne. Swarber beordrede forsamlingen opløst og lod en slagter arrestere. Svaret på det blev, at slagterne lod ringe med byens alarmklokker, og alle byens håndværkslav såvel som byens adelsmænd med deres svende samledes fuldt bevæbnede foran domkirken.

I første omgang lykkedes det Peter Swarber at overtale de fleste af håndværkslavene til at forlade pladsen under henvisning til de aftaler om gensidig støtte, han netop havde indgået med dem; men slagterne nægtede at parere ordre, og snart sluttede garverne sig til dem, hvorefter flere lav fulgte trop. Midt under denne krise opdagede håndværkerne, at *Ammannmeisterens* nærmeste medarbejdere, de to borgmestre, sad tilsyneladende ubekymrede og drak i rådhuskælderen. De blev hentet frem, og mængden krævede, at de skulle nedlægge deres embede. Det gjorde de straks, hvorefter de sluttede sig til folkemængden og krævede Peter Swarbers afgang. Svigtet af sine egne måtte Swarber flygte over hals og hoved, hans ejendomme blev konfiskeret, og rådsaristokratiet gik i gang med at udarbejde en ny forfatning, som styrkede dets egen magt, men dog belønnede lavene ved at lade en håndværker beklæde embedet som *Ammannmeister*.

Et andet spørgsmål, som selvfølgelig måtte ordnes hurtigt efter kuppet, var jødernes skæbne. Den lokale krønikeskriver Fritsche Closener beskrev begivenhedsforløbet 11.-14. februar 1349 kort og knapt:

Om onsdagen aflagde rådet ed, om torsdagen svor folket i haven,⁵ om fredagen blev jøderne arresteret, om lørdagen blev jøderne brændt.

Sidenhen hævdede Strassburgs styre, at massakren var sket efter lovformelig proces og dom, men alt tyder på, at den nærmest må karakteriseres som en organiseret lynchning, og påstanden om, at alt var gået rigtigt til, tjente kun til at begrunde, at bystyret kunne konfiskere jødernes efterladte formuer. Strassburg havde muligvis Tysklands største jødiske samfund, og bålet skal have flammert i seks dage. Kun nogle få blev sparet: jøder, som tilbød at lade sig døbe og smukke, unge piger og småbørn, som blev tvangsdøbt.

I Strassburg blev udviklingen særlig dramatisk på grund af de spændinger, der i forvejen fandtes i byen. I Basel, en af de byer, med hvilke Strassburg i efteråret 1348 havde forsøgt at aftale forholdsregler for at beskytte jøderne, var det gået lettere til. I overensstemmelse med sin hensigt om at beskytte byens jøder havde bystyret i januar udvist nogle adelsmænd, som havde forgrebet sig på jøderne. Da det blev kendt, samledes byens håndværkslav under flyvende faner foran råd-

huset og krævede, at udvisningerne blev tilbagekaldt. Truslen var tilstrækkelig åbenbar til, at byrådet straks gav efter, og på stedet aflagde håndværkere og byråd gensidig ed på, at man ikke ville tåle tilstedeværelsen af jøder i Basel i de næste to hundrede år. Derefter lod bystyret jøderne arrestere, og den 16. januar 1349 blev de alle brændt levende, på nær nogle få, som omvendte sig til kristendommen. Her er der ingen tvivl om, hvordan det foregik: en samtidig krønikeskriver oplyser, at henrettelsen fandt sted uden nogen foregående retssag men alene efter folkets krav. Stillet over for valget mellem at beskytte jøderne og at risikere en folkeopstand valgte bystyret at ofre jøderne.

De få omvendte jøder fik kun en stakket frist: da pesten nåede Basel i forsommeren 1349, ræsonnerede man, at det måtte betyde, at giftsammensværgelsen stadig var aktiv, og at de oplagte skyldige var de kristnede jøder. Denne gang tog man sig dog tid til at gennemføre en formelig proces imod dem, inden de blev brændt (Graus 1987: 168-170).

I den store rigsstad Nürnberg blev jøderne en brik i et spil om magten og styreform i byen, der ikke var uden lighedspunkter med Peter Swarbers fald i Strassburg, men affæren blev yderligere speget af, at kong Karl IV's bøhmiske rige her var så tæt på, at kongen blev en part i spillet (Graus 1987: 208-213).

I løbet af 1349 var det kun få tyske byer, som var i stand til at beskytte deres jøder selv i de tilfælde, hvor de oprindelig havde erklæret sig forpligtet dertil. Både i Erfurt og i Köln, hvis bystyre havde afgivet sådanne erklæringer i årets første måneder, endte jøderne med at blive massakreret (Graus 1987: 189-193, 203-208). Blandt de få byer, hvor bystyrene var i stand til at stå fast, var Regensburg og Goslar (Graus 1987: 165-166 n. 56). Det bidrog formentlig til byrådets beslutsomhed i begge disse tilfælde, at de kongelige indtægter af byens jøder var blevet pantsat til bystyret.

Forløbet minder om "domino-teorien". For hver udryddelse af et jødisk samfund, uanset om der blev fremtvunget tilståelser eller ej, øgedes presset på de bystyre, som endnu holdt hånden over deres jøder. Presset blev så stort, at selv mægtige fyrster i visse situationer måtte bøje sig. Hertug Albrecht II af Østrig var som tidligere nævnt i stand til at beskytte jøderne i sine østrigske kernelande, og i de første måneder af 1349 fastholdt han den samme politik i sine mere spredte besiddelser i de mellemste og øvre Rhinlande. Men i disse områder var hertugen langt fra enerådende, og han radede ikke over større militærstyrker dér, som kunne rejses umiddelbart. Da forbundet mellem biskoppen af Strassburg, Elsass' adel og det nye bystyre i Strassburg i juni 1349 gentog opfordringen til, at alle jøder i Elsass skulle dræbes, så hertug Albrechts embedsmænd i grevskabet Pfirt

(Ferrette) og andetsteds i Elsass ingen anden udvej end at føje kravet. Endnu mere sigende var forløbet i det nuværende nordlige Schweiz. Her havde hertugen ladet alle jøder fra sine besiddelser i området – Winterthur, Diessenhofen og andre byer – samle på sin stærkeste borg i regionen, Kyburg, hvor de stod under hans beskyttelse. Men i sensommeren 1349 sendte regionens rigsstæder et ultimatum: de ville under ingen omstændigheder tåle jødernes tilstedeværelse længere, og hvis hertugen ikke ville lade dem henrette ved sine dommers foranstaltning, ville rigsstæderne selv tage sig af det. Hertugen må have skønnet, at borgen, som nu husede 330 ubevæbnede jøder, ikke ville være i stand til at modstå den belejring, rigsstæderne truede med. I hvert fald gav han sine embedsmænd ordre til at gennemføre den krævede proces. Den 18. september 1349 blev de sidste af jøderne på Kyburg brændt. Frem for at se sin autoritet krænket valgte hertugen at opretholde skindet af den ved at ofre jøderne (Haverkamp 1981: 39-40).

Den skrøbelige samfundsorden

I en nylig artikel har Alexandra Pilegaard Lind tolket jødeforfølgelserne på den Sorte Døds tid som udslag af, at de "sociale ventiler", der normalt tog trykket af befolkningens utilfredshed, ikke var i stand til at aflede den uro, som opstod under indtryk af pesttruslen (Lind 2004). Det er en frugtbar synsmåde, navnlig hvis man udvider den ved at inddrage jødernes plads i tidens magtstrukturer. Der kan nemlig argumenteres for, at jødehadet under normale omstændigheder netop var en af de "sociale ventiler", der kunne kanalisere befolkningens utilfredshed ud på et område, hvor den ikke direkte udfordrede magtstrukturerne i samfundet.

Som nævnt var kredit til ågerrenter en af de mest fremtrædende former for kontakt mellem jøderne og den kristne befolkning og givetvis den mest provokerende. Samtidig var jødernes tilstedeværelse betinget af, at de årlig betalte store summer til den stedlige fyrstemagt eller dennes repræsentanter til gengæld for deres beskyttelse. Jødernes debitorer kan ikke have været uvidende herom, og det må have gjort det nærliggende at se jødernes ågerrenter som den fyrstelige skatte- og afgiftsopkrævnings forlængede arm. Der var blot den væsentlige forskel, at mens opsætsighed mod den kristne øvrighed straffedes strengt, så gav kristendommen jødehadet ideologisk legitimitet, fordi Kirkens holdning til jøderne var stærkt negativ uanset alle principielle tilsagn om beskyttelse. På den måde kunne jødehadet være en "social ventil": det var en ideologisk ufarlig måde for befolkningen at lufte sin vrede og frustration over skattetryk og magtmisbrug fra øvrighedens side generelt (Nirenberg 1996: 48-51).

Denne mekanisme fungerede imidlertid kun, så længe jøderne ikke blev opfattet som en fysisk trussel, og så længe fyrstemagten eller den lokale øvrighed i almindelighed kunne opfattes som garant for befolkningens fysiske sikkerhed og et vist mål af retsorden. I det øjeblik forgiftningsrygterne blev hæftet på jøderne, og forbindelsen blev bekræftet af juridiske "beviser", brød denne balance sammen. Befolkningen måtte kræve, at øvrigheden greb ind over for jøderne for at opretholde samfundets fred og fysiske sikkerhed, som i tidens ideologi netop var øvrighedens fornemste eksistensberettigelse. Hvis øvrigheden modsatte sig dette, måtte man slutte, at den var bestukket eller ligefrem i ledtog med jøderne i deres onde forehavende. Selve grundlaget for øvrighedens autoritet, den implicitte samfundskontrakt, som giver selv de mest autoritære regimer legitimitet, ville være undergravet.

Både i samfundsopbygning og ideologisk var 1300-tallets Europa overvejende hierarkisk og autoritært. Under en krise som den, der fremkaldtes af pesten i 1348-1349, afslørede imidlertid grænserne for hierarkiet og autoriteten. Hierarkiet og autoriteten beroede på en almen anerkendelse af magthavernes legitimitet. Smuldrede den, blev det livsnødvendigt for magthaverne at opretholde eller genvinde deres legitimitet. Kun de stærkest funderede fyrster og bystyrelser havde tilstrækkelig kontrol til at gøre det uden at føje den ophidsede folkestemning.

I dette spil var jøderne blot brikker. Der er ingen grund til at tro, at hverken paven, fyrster eller bystyrelser var fremmede for det alment udbredte jødehad, men som adskillige eksempler i det foregående har vist, følte øvrigheden sig i høj grad bundet af retsprincipper. Den samfundsorden, den opretholdt, var også et retssamfund. Når paven, fyrster og bystyrelser følte sig forpligtet til at beskytte jøderne, så længe deres skyld ikke var bevist, var det tillige fordi, de tidligere havde udstedt talrige juridisk bindende beskærmelsesprivilegier til jøderne. Hvad beviserne for jødernes skyld angik, var øvrigheden tilstrækkelig juridisk skolet til at vide, at blotte rygter ikke havde beviskraft i sig selv og til at gennemskue, at sammensværgelsesrygtet mod jøderne var fuldkommen urimeligt.

Blot var denne respekt for retsprincipper kun afgørende, så længe den bidrog til at opretholde samfundsordenen. Hvis øvrigheden ville miste legitimitet ved at opretholde retsprincipperne, var det retsprincipperne, der måtte vige. Da det kom dertil, lettedes beslutningen utvivlsomt af, at selv om fyrster og bystyrelser nok ville lide et økonomisk tab ved at lade jøderne ombringe, var der næppe mange, der egentlig ville savne dem.

Da pesten bredte sig over det meste af det Tyske Rige i løbet af 1349, efter at en stor del, måske størstedelen, af den jødiske befolkning var forsvundet, var der hel-

ler ikke mange, som kom i tvivl om berettigelsen af udryddelserne. Giftspreder-rygtet kom ikke i miskredit; i stedet søgte man andre skyldige – kristne, som var bestukket eller forført af jøderne (sml. Gelting 2005) – hvis ikke man havde nogle få overlevende, døbte jøder at falde tilbage på.

Noter

1. Om oprindelsen til navnet "den Sorte Død", se D'Irsay 1926: 328-332.
2. *non solum morando sed etiam inspiciendo*: i fortsættelse af andre historikere oversætter Benedictow: "not only through living in the same house but merely through looking" (Benedictow 2004: 236). Guy de Chauliacs modsætningspar *morando – inspiciendo* gør det imidlertid mere nærliggende at opfatte hans udsagn som en modstilling af langvarigt og kortvarigt samvær. *Inspiciendo* bør således forstås som "tilse"; det kan ikke udelukkes, at han mere specifikt tænkte på den risiko, lægerne udsatte sig for ved at tilse patienterne.
3. *vellemus animadversione percelli*: sætningskonstruktionen er misforstået af Horrox, som oversætter "we should be prepared to accept the force of the argument" og knytter sætningsleddet til den følgende begrundelse af, at jøderne ikke kan anses for skyldige (Horrox 1994: 222). Horrox har taget sig adskillige friheder med bullens lange og udviklede latinske konstruktioner for at få en læselig engelsk oversættelse ud af den.
4. *verisimilitudo non recipit*: en ordret oversættelse ville være "sandsynligheden godtager ikke".
5. Dvs. at borgerne aflagde ed til det nye bystyre.

Litteraturliste

- Bardelle, Thomas 1998 *Juden in einem Transit- und Brückenland: Studien zur Geschichte der Juden in Savoyen-Piemont bis zum Ende der Herrschaft Amadeus VIII*. Hannover, Hahnsche Buchhandlung. (Forschungen zur Geschichte der Juden, Abt. A: Abhandlungen 5).
- Benedictow, Ole J. 2004 *The Black Death 1346-1353: The Complete History*. Woodbridge: Boydell.
- Biraben, Jean-Noël 1975 *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, tome 1: *La peste dans l'histoire*. Paris etc., Mouton. (Civilisations et Sociétés 35).
- Cluse, Christoph 2002 Zur Chronologie der Verfolgungen zur Zeit des "Schwarzen Todes". I: Haverkamp, Alfred (red.): *Geschichte der Juden im Mittelalter von der Nordsee bis zu den Südalpen: Kommentiertes Kartenwerk*, Teil 1: *Kommentarband*. Hannover, Hahnsche Buchhandlung. (Forschungen zur Geschichte der Juden, Abt. A: Abhandlungen 14/1): 223-242.
- Cohn, Samuel K., Jr. 1997 Introduction. I: *Herlihy 1997: 1-15*.
- Cohn, Samuel K., Jr 2002 *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. London, Arnold.
- Collard, Franck 2003 *Le crime de poison au Moyen Âge*. Paris, Presses Universitaires de France.

- Crémieux, Ad. 1930 Les Juifs de Toulon au moyen-âge et le massacre du 13 avril 1348. I: *Revue des Etudes Juives* 89: 33-72.
- D'Irsay, S. 1926 Notes to the Origin of the Expression: Atra Mors. I: *Isis* 8: 328-332.
- Fouquet, Gerhard 1990-1991 Koch. I: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. V: *Hiera-Mittel bis Lukanien*. Stuttgart etc., Metzler (Studienausgabe 1999): 1244-1245.
- Gelting, Michael H. 2005 De glemte pestspredere: Forfølgelserne af præster, tiggerbrødre og pilgrimme under den Sorte Død. I: Lars Andersen, Poul Duedahl og Louise N. Kallestrup (red.): *De måske udstødte: Historiens marginale eksistenser*. Viborg, Aalborg Universitetsforlag: 77-91.
- Gottfried, Robert S. 1983 *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*. London, Robert Hale.
- Graus, František 1987 *Pest – Geissler – Judenmorde: Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 86).
- Haverkamp, Alfred 1981 Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte. I: Haverkamp, Alfred (red.): *Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Stuttgart, Hiersemann. (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 24): 27-93.
- Herlihy, David 1997 *The Black Death and the transformation of the West*. Edited and with an Introduction by Samuel K. Cohn, Jr. Cambridge (Mass.) etc., Harvard University Press.
- Hoffmann, Hermann 1953 Die Würzburger Judenverfolgung von 1349. I: *Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst* 5: 91-114.
- Horrox, Rosemary 1994 *The Black Death*. Manchester etc.: Manchester University Press.
- Jenks, Stuart 1977 Die Prophezeiung von Ps.-Hildegard von Bingen: Eine vernachlässigte Quelle über die Geisslerzüge von 1348/49 im Lichte des Kampfes der Würzburger Kirche gegen die Flagellanten. I: *Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst* 29: 9-38.
- Kisch, Guido 1949 *The Jews in Medieval Germany: A Study of Their Legal and Social Status*. Chicago, Chicago University Press. (repr. 1970. New York, Ktav).
- Lind, Alexandra Pilegaard 2004 Den sorte Død og de "giftige" jøder. I: *1066 – Tidsskrift for Historie* 34/2-3: 50-59.
- Lopez de Meneses, Amada 1959 Una consecuencia de la peste negra en Cataluña: el pogrom de 1348. I: *Sefarad* 19: 92-131, 321-364.
- McVaugh, Michael R. (ed.) 1997 *Guigonis de Caulhiaco (Guy de Chauliac) Inventarium sive Chirurgia magna*, vol. 1: *Text*. Leiden etc.: Brill.
- Montanari, Massimo, m. fl. 1984-1986 Ernährung. I: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. III: *Codex Wintoniensis bis Erziehungs- und Bildungswesen*. Stuttgart etc., Metzler (Studienausgabe 1999): 2161-2176.
- Moseng, Ole Georg 2006 *Den flyktige pesten: Vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder og tidlig nytid*. Oslo, Unipub.
- Münster-Swendsen, Mia 2004 *Masters and Paragons: Learning, Power, and the Formation of a European Academic Culture c.900-1230*. Utrykt PhD-afhandling, Department of History, University of Copenhagen.
- Nirenberg, David 1996 *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton, Princeton University Press.

- Prudhomme, A. 1883 *Les juifs en Dauphiné aux XIVe et XVe siècles*. Grenoble, Gabriel Dupont (også, med anden paginering, i *Bulletin de l'Académie Delphinale* 3e série 17, 1883: 129-237).
- Shrewsbury, J. F. D. 1970 *A History of Bubonic Plague in the British Isles*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Simonsohn, Shlomo 1988 *The Apostolic See and the Jews. Documents: 492-1404*. Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies. (Studies and Texts 94).
- Touati, François-Olivier 1998 *Maladie et société au Moyen Âge: La lèpre, les lépreux et les léproseries dans la province ecclésiastique de Sens jusqu'au milieu du XIVe siècle*. Paris etc., De Boeck Université. (Bibliothèque du Moyen Âge 11).
- Twigg, Graham 1985 *The Black Death: a Biological Reappraisal*. New York, Schocken Books.